## जनसामान्य मुसलमानांची मानसिकता

## वसंत पळशीकर

*[प्रस्तुत लेख प्रा. फक्रुद्दिन बेन्नूर यांच्या भारतीय मुस्लिमांची समाजरचना आणि मानसिकता (प्रबोधन प्रकाशन- माला, वर्ष ६, पुस्तक ५ वे व ६ वे, १९९५, समाजवादी प्रबोधिनी, इचलकरंजी, रु. १५.००) या पुस्तिकेचे ग्रंथपरीक्षण नाही. हिंदुत्ववादी संघ परिवाराविरुद्ध चाललेल्या वैचारिक लढाईत वापरण्याचे एक हत्यार म्हणून या पुस्तिकेचे लेखन केले गेले आहे. लेखनाचे स्वरूप त्यामुळे प्रचारकी व ठोकाठोकीचे (polemical) असे झाले असल्यास नवल नाही. जोशाच्या भरात प्रा. बेन्नूर अनेक युक्तिवाद करतात. याच पुस्तिकेत, अन्यत्र, ते आपलेच युक्तिवाद मागे घेतात, वा खोडून काढतात. हे अर्थात नकळत घडले असणार. त्यामुळे त्यांच्या लेखनातील अंतर्विसंगती उघड करण्यासाठी परीक्षण खर्ची पडणे अटळ झाले असते. संघ-परिवार अलीकडे हिंदुराष्ट्राच्या भूमिकेतून राजकारण खेळत आहे, अधिक उघडपणे, आत्मविश्वासाने व आक्रमकतेने खेळत आहे; चहूबाजूंनी मोर्चेबंदी करीत आहे. या मंडळींच्या हाती सत्ता येणे, किंवा त्यांची भूमिका स्वतःस हिंदू म्हणविणाऱ्या बहुसंख्यक समाजात सत्य व एकमेव योग्य भूमिका म्हणून मान्यता पावणे यात देशाचे अहित आहे असे प्रस्तुत लेखकाचेही मत आहे. मात्र प्रा. बेन्नूर जे युक्तिवाद साधार, भक्कम मानताना दिसतात त्या युक्तिवादांच्या साहाय्याने ते त्यांचे उद्दिष्ट साध्य करू शकतील असे नाही, कारण ते साधार व भक्कम नाहीत. म्हणून, त्यांच्या पुस्तिकेच्या वाचनानंतर, त्यांनी मांडलेल्या भूमिकेसंबंधात व युक्तिवादांच्या संदर्भात मनमोकळ्या चिकित्सक प्रतिसादाच्या स्वरूपात काही गोष्टी मांडाव्यात, असे या लेखनाचे स्वरूप ठेवले आहे. येथे मांडलेले मुद्दे प्रा. बेन्नूर यांनी विचारात घेऊन आपले युक्तिवाद व भूमिका यांचे परिष्करण केले तर त्यांना त्यांचे उद्दिष्ट साध्य करण्यात यश येण्याची शक्यता वाढेल. ही विधायक दृष्टी हा प्रतिसाद देण्यामागे आहे.]*

- १ -

भारतात नाना जातिजमातींचे व धर्मांचे लोक राहतात. यांच्यातील परस्परसंबंध सामंजस्याचे असले, त्यांच्यात एकोपा असला तरच भारतीय समाजात स्वास्थ्य व शांती निर्माण होईल. . दुर्दैवाने, आज सामंजस्य व एकोपा या गोष्टी अभावानेच आढळतात. याची फार मोठी किंमत आपणास द्यावी लागत आहे.

हिंदू व मुसलमान यांच्यामध्ये सामंजस्य व एकोप्याची भावना निर्माण करण्यात आपणास अपयश आले. फाळणीच्या रूपात फार मोठी किंमत आपण चुकवली. पण तेवढ्याने भागले नाही. आजही या दोन समाजांमध्ये ऐक्य निर्माण झालेले नाही. या दोन समाजांमधील दरी रुंदच राहावी, ती जास्तच अनुल्लंघनीय बनावी यात राजकीय हितसंबंध गुंतलेल्या हिंदू जमातवादी व मुस्लिम जमातवादी पक्ष, संघटना व चळवळी देशात क्रियाशील आहेत.

या शक्तींवर यशस्वीपणे मात करून ऐक्य निर्माण करण्याचे ध्येय बाळगणाऱ्यांच्या दृष्टीने वर्तमान वास्तवाची सम्यक् जाण उत्पन्न होणे ही एक पायाभूत आवश्यकता आहे, याविषयी एकमत होईल. प्रा. फक्रुद्दिन बेन्नूर यांनी याच उद्देशाने भारतीय मुस्लिमांची समाजरचना आणि मानसिकता या पुस्तिकेचे लेखन केले आहे. प्रा. बेन्नूर राज्यशास्त्र विषयाचे एक ज्येष्ठ प्राध्यापक आहेत. पुरोगामी विचारांशी बांधिलकी असलेले प्रा. बेन्नूर परिवर्तनाच्या चळवळीतील एक क्रियाशील पुढारी पण आहेत. एकाच वेळी ते भाषिक-सांस्कृतिक दृष्ट्या मराठी आहेत, धर्माने मुसलमान आहेत आणि राजकीय दृष्ट्या सेक्युलर भारतीय राष्ट्राचे नागरिक आहेत. एका एकसंध व्यक्तित्वाचे हे तीन पैलू आहेत, हा विशेष आचार्य शांताराम गरूड यांच्या मार्गदर्शनाखाली डाव्या, पुरोगामी, सेक्युलर भूमिकेमधून वैचारिक प्रबोधनाचे काम

करणाऱ्या समाजवादी प्रबोधिनीने प्रा. बेन्नूर यांची पुस्तिका प्रसिद्ध केली आहे.

सामान्यतः दृष्टिआड होणाऱ्या, किंवा काहींच्याकडून जाणूनबुजून दृष्टिआड केल्या जाणाऱ्या, एका पायाभूत तथ्यावर भर देऊन, त्याचे महत्त्व ठसविण्यावर बेन्नूर यांनी भर दिला आहे. ते अगदी योग्य आहे. भारत, पाकिस्तान व बांगला देश या तिन्ही देशांतील मुसलमान समाजाचा एकत्रितपणे विचार येथे करूया. इस्लामच्या विस्ताराच्या संपूर्ण कालखंडात, थेट मुघल साम्राज्याच्या अंतापर्यंत, भारत उपखंडाबाहेरून येथे येऊन स्थायिक झालेल्या मुसलमानांचे (त्यांचे वंशज धरून) एकंदर मुसलमान समाजातील प्रमाण अल्प आहे. बहुतेक सर्व मुसलमान हे मूळचे हिंदू होते; हिंदूमधील शूद्रातिशूद्र जातींमधील समूहांच्या धर्मांतरांमधून मुसलमान समाज प्राधान्येकरून आकाराला आला. याचाच अर्थ असा की, धर्म एक असला तरी, बाकी कित्येक बाबतींत भेदांनी चिरफाळलेला असा, एकसंध नसलेला हा समाज आहे. प्रदेशवार यांची भाषा, जीवनरीती, रीतिरिवाज व संस्कृती भिन्न आहे. यांच्यांत, हिंदूंप्रमाणेच, जातपात व (काही एका अर्थाने) सवर्ण-शूद्रातिशूद्र अशा प्रकारचा भेदही आढळतो. आणि हे स्वाभाविक आहे. कारण, एका अर्थी, चातुर्वर्ण्य व जातपात यांवर अधिष्ठित समाजवृक्षाच्या मूळ गड्ड्यावर इस्लामचे कलम बांधल्यासारखे झाले.

मुसलमान समाज जर असा बहुजिनसी व बहुस्तरीय होता (व अद्यापिही आहे) तर, जणूकाही तो एकसंध असल्याप्रमाणे, 'मुस्लिम मानसिकता', 'मुसलमानांचे राजकारण' या भाषेत बोलणे, मांडणी करणे कितपत युक्त ठरते, कितपत वास्तवाला धरून आहे, असा प्रश्न प्रा. बेन्नूर उपस्थित करतात. वर्णीय व वर्गीय कोनांमधून विश्लेषण करावयास हवे, हे प्रा. बेन्नूरांचे म्हणणे मान्य व्हायला हरकत नाही. कनिष्ठजातीय व वर्गीय मुसलमानांची मानसिकता व त्यांचे राजकारण यांचा वरिष्ठवर्णीय व वर्गीय यांची मानसिकता व त्यांचे राजकारण याच्याशी काही संबंधच नव्हता असे नाही. अगदी संबंध नव्हता असे प्रा. बेन्नूरही म्हणत नाहीत. तो नेमका काय होता, तो प्रस्थापित करणाऱ्या मध्यस्थ यंत्रणा/संस्था कोणत्या होत्या, याचे विवेचन मात्र त्यांनी केले आहे त्यापेक्षा जास्त खोलात जाऊन करावयास हवे होते.

उदाहरणादाखल आपण 'पॅन-इस्लामिझम'चा मुद्दा घेऊ. जगभरच्या मुसलमानांची मिळून एक जमात आहे, राज्ये साम्राज्ये यांच्या सरहद्दी उल्लंघून पलीकडे पोचणारी अशी ही गोष्ट आहे, ही भूमिका मुस्लिम राज्यकर्ते व धर्मगुरू (म्हणजे एका अर्थाने इस्लामी 'क्षत्रिय' व 'ब्राह्मण'वर्णीय) यांची हितसंबंधी भूमिका होती; जनसामान्य मुसलमान समाजाचे वळण स्थानिक प्रादेशिकच होते, असा युक्तिवाद प्रा. बेन्नूर करतात. आता, भारतापुरता जरी विचार केला, तरी चित्र काय आढळते? एका बाजूला, ब्रिटिशपूर्व काळातही, उच्चवर्णीय वर्गीय मुस्लिम अभिजनांमध्येही एक पक्ष 'पॅन-इस्लामिक' तर दुसरा 'एतद्देशीय' असे दिसत नाही का? तर, दुसरीकडे, मुघल साम्राज्याच्या ऱ्हासकाळात, ब्रिटिश सत्ता उत्तर भारतात प्रस्थापित होत चालल्याच्या काळात जी पॅन-इस्लामिक व मूलतत्त्ववादी वहावी चळवळ झाली तिचा प्रभाव येथील वरिष्ठवर्णीय वर्गीय थरांपेक्षा मुस्लिम जनसामान्यांमध्ये जास्त आढळून होताना? त्या वेळी, विशेषतः १८५७ नंतर, मुस्लिम अभिजनवर्ग ब्रिटिशांशी जुळवून घेण्याच्या पक्षाचा जास्त होता. या पार्श्वभूमीवर, सामान्य हिंदू व सामान्य मुसलमान (म्हणजे दोन्ही धर्मांमधील 'शूद्रातिशूद्र') हे परस्परांबरोबर पूर्ण सामंजस्याने व एकोप्याने राहात होते; जे काही वैर-वैमनस्य होते ते दोन्ही धर्मांमधील वरिष्ठवर्णीय/वर्गीयांमध्ये होते, आणि तो बव्हंशी सत्ता व धन

यांच्यावरूनचा संघर्ष होता, असे चित्र रेखाटणे म्हणजे वास्तव अति सरधोपट करून बघणे होय.

मुस्लिम समाजात वर्ण-जातिसदृश भेद होते, तसेच सत्ता-मत्ता या कसोट्यांवर पडणारे वर्गभेदही होते. ही गोष्ट खरी. पण सामान्य मुसलमान व अभिजन मुसलमान यांचा अनेक प्रसंगी एकच पक्ष असे, व तसा तो एक बनण्यात सामान्य मुसलमानांचेही आर्थिक, राजकीय व सामाजिक हितसंबंध असत. वरिष्ठ, अभिजन मुसलमानांकडून हीन मानले गेलेले, दीनदुबळे, कारागीर मुसलमान यांचा देखील, त्यांच्या शहरात वा प्रदेशात मुस्लिम जमीनदार, अमीरउमराव वा राजा वरचढ असण्यात ऐहिक व मानसिक हितसंबंध गुंतलेला असे. याची दखल प्रा. बेन्नूर यांनीही घेतली आहे; पण ती जाता जाता. भारतभर प्रदीर्घ काळपर्यंत मुस्लिम राजवटींचे प्रभुत्व होते. या मुस्लिम राजवटींच्या राज्यातल्या तळागाळातील सामान्य मुसलमानांनी, तळागाळातील सामान्य हिंदूंसह शेजारी वा समव्यावसायिक म्हणून जगत असतानाही, आपण राज्यकर्त्यांच्या धार्मिक समाजाचे घटक आहोत हे भान राखून, हिंदूंपासून काही एक अंतर कायम ठेवून स्वतःचे हितसंबंध साधले. यासाठी त्यांना अपराधी समजण्यात अर्थ नाही. कारण हिंदू जनसामान्यही काही वेगळे धोरण राबवीत नव्हते. मुद्दा असा की, (१) धर्मावरून जी एक भेदरेषा उत्पन्न झाली ती, कधी निद्रिस्त तर कधी ज्वलंत, पण कायम विभागणारी, ताणतणाव, कलह उत्पन्न करणारी भेदरेषा म्हणून सातत्याने वरिष्ठतम थरांपासून ते तळागाळातील घटकांपर्यंत इतिहासात राहिली, आणि (२) धर्म हा एकत्र आणणारा दुवा म्हणून तळागाळातल्या लोकांनाही फायद्याचा ठरत आला.

तात्पर्य असे की, भारत उपखंडात एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकात जे अलगतावादी राजकारण हिंदू व मुस्लिम समाजांकडून खेळले गेले ते केवळ दोन्ही समाजांतील वरिष्ठवर्णीय व वर्गीय अभिजनांचे होते दोन्ही समाजांतील जनसामान्य हे निरागस होते, त्यांचा त्यात सहभाग नव्हता, ते ऐक्याच्या भूमिकेतच स्थिर होते, असे म्हणणे अवास्तव आहे. जनसामान्य हे अभिजनांच्या हितसंबंधी राजकारणाचे केवळ बळीचे बकरे असतात, धर्माचा दुवा पकडून हितसंबंधी राजकारण करावयाची इच्छा नसण्याइतके ते विशुद्ध अंतःकरणाचे असतात, हे खरे नाही.

चातुर्वर्ण्य व जातपात यांसारख्या भेदरेषांनी एका अंगाने चिरफाळलेला हिंदू समाज दुसऱ्या अंगाने, किंवा अनेक अंगांनी, एकात्मही असतो हे समाजशास्त्रीय वास्तव बौद्धिक स्तरावर पचनी न पडणे वा ते वास्तव हितसंबंधी हेतूंनी नाकारू पाहणे हे, दुर्दैवाने, येथील डाव्या, पुरोगामी चळवळी व संघटना-पक्ष यांचे वैशिष्ट्य राहिले आहे. याने त्यांच्या चळवळींमध्ये दुबळेपणा उत्पन्न झाला. त्यांच्या विचारांचे पाऊल पुढे पडण्यातही ही गोष्ट घातक ठरली. प्रा. बेन्नूरही हीच चूक करीत आहेत. भाषा, जीवनरीती, संस्कृती यांच्यातल्या भिन्नत्वामुळे, आर्थिक-राजकीय विषमतेमुळे, जातपात व वर्णसदृश भेदांमुळे भारतीय मुसलमान समाज हा बहुजिनसी आहे ही गोष्ट खरी. बहुसंख्य मुसलमान हे मुळात हिंदूच होते ही गोष्टही खरी. तरी परंतु, इस्लाम हा या सर्वांना, उभ्या व आडव्या अक्षांवर, एकत्र बांधणारा दुवा होता, व त्यामुळे खेडोपाडीही हिंदू व मुसलमान यांच्यात एक अंतर उत्पन्न झालेले होते, हेही वास्तव होते. ही भेदरेपा कधीकधी प्रसंगाने 'ज्वलंत' व 'स्फोटक' बनत असे; पण एरवी दोन्ही धर्मांच्या लोकांना समरसतेने सहजीवन व्यतीत करण्याच्या ती आड येत नसे, असे म्हणता येईल.

ब्रिटिश राज्यसत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर ज्या राजकीय चळवळी उत्पन्न झाल्या त्यांच्यामुळे फरक का व कोणता पडला, हा कळीचा प्रश्न आहे. धर्मामुळे पडणारी भेदरेपा, होणारी विभागणी ब्रिटिश राजवटीच्या काळापूर्वीही राजकीय-आर्थिक-सामाजिक हितसंबंधांच्या पूर्ततेसाठी समाजाला एकत्र आणण्यासाठी वापरली जाई, या अर्थाने 'जातीयवाद' पूर्वीही होता. पण व्यापक व उच्च स्तरावरील राजकीय संरचना ही राजेशाहीच्या स्वरूपातली होती; आधुनिककालीन 'राष्ट्र' संकल्पना हा तिचा आधार व आकार नव्हता. आपणास परिचित असलेल्या जातीय दंगली पूर्वीही होत आल्या, पण त्या या कारणाने स्थानिक व प्रासंगिक राहत. अगदी शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्यसंस्थापनेच्या उद्योगाचेही परीक्षण केले तर काय आढळते? मुसलमानी राजवटीच्या जागी हिंदू राजाची राजवट प्रस्थापित झाली ती 'देशी' होती व म्हणून 'स्वराज्य' हा शब्दही सार्थपणे वापरता येतो. पण शिवाजीमहाराजांनी राजेशाहीच प्रस्थापित केली, व त्यांच्या राज्यात भिन्नधर्मीय प्रजाजन राहिले. ती आधुनिककालीन राष्ट्रसत्ता (नेशन स्टेट) कधीच नव्हती; 'हिंदू राष्ट्रसत्ता' ती असण्याचा मग प्रश्नच नव्हता. औरंगजेबाचीही राजवट, मुसलमानी असली तरी, तिच्याखाली हिंदू-मुसलमान यांच्यांत काही भेद केला जात असला तरी, तिचे स्वरूप इस्लामी राष्ट्रसत्ता असे नव्हते. औरंगजेबाच्या राज्यात मुसलमानांचा - अभिजनवर्गीय मुसलमानांचा - वरचष्मा होता, जनसामान्य मुसलमानांनाही थोडे झुकते माप वा आवडतीची वागणूक मिळत होती, असे जरूर म्हणता येते. पण ज्या अर्थाने इंग्लंड हे इंग्लिशांचे, फ्रान्स हे फ्रेंचांचे तसे हिंदुस्थान हे मुस्लिमांचे राष्ट्र नव्हते. 'हिंदुस्थान' हा शब्द वापरात राहिला ही गोष्टच याची द्योतक आहे. उलटपक्षी, ब्रिटिश राजवटीखाली ज्या राजकीय चळवळी उत्पन्न झाल्या त्यांचे ध्येय येथे आधुनिक युरोपीय राष्ट्रसत्तांच्या धर्तीची स्वतंत्र राष्ट्रसत्ता प्रस्थापित करण्याचे होते. राष्ट्र म्हणून समाजाची बांधणी आपणास करावयाची आहे ही भाषा होती. पाश्चात्त्य देशांत प्रभावी ठरलेली राष्ट्रवादी विचारप्रणाली ही यासाठी अंगिकारिली गेली. याने गुणात्मक फरक पडला.

हिंदुस्थान हे एक राष्ट्र आहे की अनेक राष्ट्रांनी बळेच वळलेली एक गठडी आहे, याविषयी सव्वाशे-दीडशे वर्षांपूर्वीही मतमतांतरे होती व आजही आढळतील. तसेच, हिंदुस्थानच्या चतुःसीमांनी आरेखित भूमी ही कोणाची 'राष्ट्रभूमी' आहे? हिंदू या समाजाची 'राष्ट्र-भाषा' कोणती? यांसारखे मुद्देही राष्ट्रवादी विचारप्रणालीच्या स्वीकारातून, एका विशिष्ट अर्थाने प्रथमच समोर आले.

वंश (रेस), धर्म, भाषा, भूमी हे 'राष्ट्रा'चे आधारभूत घटक होत अशी त्या काळी धारणा होती. अनेक वंश, अनेक धर्म, अनेक भाषा यांची या भारतीय उपखंडात एकत्र सरमिसळ झालेली होती. 'राष्ट्र' म्हणवून घ्यायला भारतवासीय लायक नाहीत, असे ब्रिटिश राज्यकर्ते म्हणत होते. वर सुचवीतही होते की, आमच्यासारख्या प्रगत लोकांचे येथे राज्य असणेच इष्ट, हितकारक व आवश्यक आहे. त्या काळी आणखी एक तत्त्व आग्रहाने मांडले जात होते. 'राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाच्या जन्मसिद्ध हक्का'चे तत्त्व. या तत्त्वात एक गोष्ट अध्याहृत होती की, राष्ट्र या पदवीला पोचलेल्या लोकसमूहालाच स्वयंनिर्णयाचा, म्हणजे स्वातंत्र्याचा हक्क व अधिकार आहे; जे लोक या पदवीला पोचलेले नसतात त्यांनी प्रगत

'राष्ट्रां'च्या अंकित असणेच योग्य आहे. स्वातंत्र्याची मागणी वैध ठरावयाची असेल तर, राष्ट्र या पदवीला पोचलेला आमचा एक लोकसमूह आहे हे दाखवून देणे ही जबाबदारी आली! आमचा वंश एक, आमचा धर्म एक, आमची भाषा एक, आमची इतिहास-परंपरा एक, आमची ही भूमी असे म्हणून, या सर्व कारणांनी आम्ही वेगळे व पृथक् आहोत; तेव्हा आमचे एक स्वतंत्र राष्ट्र आहे; सबब एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून आमच्या मातृ (वा पितृ) भूमीवर आमची एक स्वतंत्र राष्ट्रसत्ता प्रस्थापित करण्याचा स्वयंनिर्णय करण्याचा आमचा अधिकार व हक्क आहे, असे आग्रहपूर्वक म्हणण्याची गरज उत्पन्न झाली.

राष्ट्रवादाच्या विचारप्रणालीचा खोलवर प्रभाव नवशिक्षितांवर पडला. हिंदू व मुस्लिम हे दोन मुख्य व मोठे समाज. त्यांनी आपण 'राष्ट्र' या पदवीचे लोकसमूह आहोत हे सिद्ध करण्यासाठी आवश्यक त्या घटकांचा शोध व जुळवाजुळव सुरू केली. या दोन्ही समाजांतल्या नवशिक्षित सुधार की अभिजनवर्गांतील व्यक्तींनी राष्ट्रवादी मांडणी केली असली तर ती गोष्ट स्वाभाविक होती. हिंदू व मुस्लिम वरिष्ठवर्णीय व वर्गीय यांचे हितसंबंध, एका अंगाने, परस्परविरोधी होते; कारण ते एकमेकांचे स्पर्धक होते. पण, दुसऱ्या अंगाने, ते समाईक हितसंबंध होते. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या विरोधात हक्कप्राप्तीची चळवळ करण्यात दोघांचा समाईक हितसंबंध होता. यामधून 'हिंदु राष्ट्रवादा'ची, 'मुस्लिम-राष्ट्रवादा'ची आणि राष्ट्रसभाप्रणीत सर्वसमावेशक 'भारतीय राष्ट्रवादा'ची अशा तीन मांडण्या केल्या गेल्या. केवळ स्वतःच्या वर्णीय वर्गीय स्वार्थी हितसंबंधापोटी राष्ट्रवादी पवित्रा अभिजन घेत होते अशा प्रकारचा सूर वा रोख प्रा. बेन्नूर यांच्या मांडणीतून प्रकट होतो. हे अर्धसत्यच म्हणायला हवे. हिंदू व मुस्लिम, दोन्ही अभिनजवर्गांनी, ब्रिटिश राजवटच येथील जनसामान्यांचे कल्याण साधणारी राजवट आहे हा दावा मान्य करून, स्वातंत्र्यासाठी चळवळ करावयास नको होती काय? की त्यांनी राष्ट्रवाद अव्हेरून पूर्वीच्या राजेशाहीची वा बादशाहीची प्रस्थापना करावयाचा संकल्प सोडावयास हवा होता? समकालीन महात्मा जोतिबा फुले यांचे उदाहरण विचारासाठी घेणे उद्बोधक ठरेल. शूद्रातिशूद्रांचा पक्ष घेऊन त्यांनी राष्ट्रसभेला अव्हेरले. १८५७ च्या बंडालाही स्वातंत्र्ययुद्ध म्हणायला ते तयार नव्हते. येथवर ठीक आहे. इंग्रजी राज्याचे 'ईश्वरी वरदान' म्हणून स्वागत करणाऱ्यांपैकी एक असूनही, हे राज्य सामान्यजनांचे शोषण करीत आहे, ते अन्याय्य व जुलमी आहे हे त्यांना स्वच्छ प्रतीत झालेले होते. पण तिथेच फुल्यांची मांडणी थांबून राहते. राजकीय हक्क प्राप्ती- साठीची चळवळ ही वरिष्ठवर्णीय अभिजनांनी चालविलेली आहे, सबब राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ व तिचे राष्ट्रसभा हे व्यासपीठ यांचा अव्हेर हे महात्मा फुले यांच्या भूमिकेचे सार समाधान देत नाही. महात्मा फुले यांनी घेतलेल्या भूमिकेतून शूद्रातिशूद्रांच्या हाती सत्ता येण्याच्या दिशेने पाऊल पुढे पडले नाही. पुढे संकुचित राजकारण करणारी ब्राह्मणेतर राजकीय चळवळ उत्पन्न झाली, त्यांचा वारसा सांगत. राष्ट्रवादाची मांडणी होणे, राष्ट्रीय स्वातंत्र्या-साठीच्या चळवळीचा आरंभ होणे, व या दोन्ही गोष्टी अभिजन- वर्गांच्या अभिक्रमाने व पुढारपणाखाली होणे अटळ होते. या पाठीशी केवळ वर्णीय-वर्गीय स्वार्थी हितसंबंध नव्हते. अधिक उदात्त भावना, हेतू व प्रेरणा पण यात गुंतलेल्या होत्या.

ही सम्यक् जाण प्रा. बेन्नूर यांनी प्रकट केलेली नाही. या कारणाने राष्ट्रसभेने ज्या स्वरूपात राष्ट्रवादाची मांडणी केली,

राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा आशय स्पष्ट केला त्याला, व त्यात गांधीयुगात जी भर पडली त्यालाही बेन्नूर न्याय देऊ शकलेले नाहीत. एक वंश, एक धर्म, एक भाषा यांवर भर देणारी संकुचित राष्ट्रवादी प्रणाली राष्ट्रसभेने नाकारली. हिंदुस्थानात आजच्या घडीला राहत असलेल्या सगळ्यांचेच मिळून येथे राष्ट्र घडवावयाचे आहे; ही भूमी यापैकी कोणा एकाचीच तेवढी मातृभू वा पितृभू वा पुण्यभू नाही, ती सर्वांची आहे; येथे साकार करावयाचे राष्ट्र चातुर्वर्ण्य व जातपात यांवर अधिष्ठित समाजरचनेचे नसेल; ते राजेशाही, सरंजामशाही यांचे पुनरुज्जीवन करणारेही नसेल; कोण्या परकीय राष्ट्राविषयी द्वेष बाळगणारे वा त्याच्याशी सत्ते-मत्तेसाठी स्पर्धा करणारे हे राष्ट्र नसेल, या प्रकारची विशाल दृष्टी राष्ट्रसभेच्या संस्थापकांच्या भाषण- लेखन व कार्य यांमधून प्रकट होते. 'बोले तैसा चाले' ही महात्मा फुले यांची उंची काँग्रेसच्या नेत्यांपैकी एका महात्मा गांधींखेरीज कोणी गाठली नाही असे म्हणता येईल. खासगी जीवनात जवळपास सर्वच हिंदू पुढारी हे जातपात व स्पृश्यास्पृश्यता पाळणारे होते, ही गोष्ट खरी. पण त्यांनी उभारलेली राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ वा राष्ट्रवादाला दिलेला आशयाकार, दोन्ही, केवळ स्वतःचा संकुचित वर्णीय वर्गीय स्वार्थ पाहणाऱ्या, स्वतःचे प्रभुत्व कायम ठेवण्यासाठीच्या, गोष्टी होत्या, हा निवाडा अन्याय्य व अवास्तव आहे.

- ३ -

आरंभीच्या काळात मुस्लिम लीग वा हिंदू महासभा या सरळ सरळ अलगतावादी राष्ट्रवादी संघटना नव्हत्या. सत्तेमध्ये आपल्या समाजास जास्तीत जास्त वाटा मिळावा, हिंदू व मुसलमान समाजांमधील अंतर्गत सत्तास्पर्धेत एक नवीन तोल प्रस्थापित व्हावा यासाठी मुख्यत्वेकरून राजकारण चालले. या कारणाने राष्ट्रसभेत दोन्ही संघटनांच्या नेत्यांचा वेळोवेळी सहभाग राहिला. राष्ट्रसभेच्या व्यासपीठावर मुसलमान व हिंदू पुढारी एकत्र येत. या देशात हे दोन पृथगात्म समाज आहेत व ते नेहमीच तसे राहणार ही मानसिकता नंतरच्या काळात निर्माण केली गेली व ती दृढ होत गेली. ही मानसिकता सामान्यजनांपर्यंत टप्प्याटप्प्याने पोचली. स्थूलमानाने असे म्हणता येईल की, १९२२-२३ नंतरच्या काळात संकुचित, अलगतावादी राष्ट्रवादी भूमिकेमधून उत्तरोत्तर राजकारण अधिकाधिक संघटित होत गेले. मतदानाचा अधिकार मर्यादित होता, व केवळ त्या कसोटीवर मापल्यास सारे राजकारण फक्त उभय जमातींमधील उच्चवर्णीय-वर्गीयांचे होते असे म्हणता येईल. प्रा. बेन्नूर यांनी तसे प्रतिपादन केलेही आहे. पण मताधिकार सीमित असला तरी, राजकारणात दोन्हीकडील सामान्यजनांचा सहभाग होता, आणि पाकिस्तानच्या निर्मितीचा आग्रह बाळगणारी द्विराष्ट्रवादी मानसिकता केवळ उच्चवर्णीय-वर्गीय यांची राहिली नव्हती.

याचे एक गमक असे की, पाकिस्तानच्या मागणीशी व जिनांच्या नेतृत्वाशी ज्यांची वस्तुतः बांधिलकी नव्हती अशा प्रांतोप्रांतीच्या स्वयंभू, संकुचित, हितसंबंधी मुस्लिम पुढाऱ्यांना त्यांचे लहरी, स्वतंत्र राजकारण करणे १९४० नंतर शक्य उरले नाही. नाइलाजाने, स्वतःचे पुढारीपण व सत्ता टिकविण्यासाठी त्यांना लीगच्या झेंड्याखाली, पाकिस्तानच्या मागणीभोवती, च जिनांच्या नेतृत्वाखाली यावे लागले. बदललेल्या लोकमानसाचा रेटा नसता तर त्यांनी आपले स्वयंभू, स्वतंत्र राजकारण चालू ठेवणेच पसंत केले असते.

सावरकरप्रणीत अखंड भारताचे राजकारण हे हिंदुराष्ट्रवादी भूमिकेतून केले गेले. त्याचा प्रतिवाद म्हणून पाकिस्तानचे द्विराष्ट्रवादी राजकारण उभे राहिले, असे म्हणणे इतिहासाला सोडून होईल. द्विराष्ट्रवादाची मांडणी स्वतंत्रपणे केली गेली; ती राष्ट्रसभेच्या सर्वसमावेशक एकराष्ट्रीयत्वाचा प्रतिवाद म्हणून जास्तकरून केली गेली. या मांडणीला व तिच्यावर अधिष्ठित राजकारणाला बळकटी आणण्यासाठी सामान्य जनांची धर्मनिष्ठा वापरून घेण्यात आली. सुशिक्षित अभिजनवर्गीयांचा द्विराष्ट्रवाद आधुनिक सेक्युलर जातकुळीचा होता; पण त्यासाठीही धर्माचा आधार त्यांना घ्यावा लागत होता. जिना हे त्याचे प्रतीक होत. तर सामान्यजनांना द्विराष्ट्रवादी भूमिकेवर दृढ करण्यासाठी त्यांची धर्मनिष्ठा कट्टर, संकुचित, अंधळी बनवावी लागली. तुमची भाषा उर्दू, तुमचा पोशाख, रीतिरिवाज, जीवनशैली वेगळी, तुमचा इतिहास वेगळा, संस्कृती वेगळी ही भूमिका रुजवावी लागली. असे म्हणता येईल की, द्विराष्ट्रवादी मानसिकतेचे स्वरूप असे दुतोंडी होते. येथील मुस्लिम जनतेची दडपणूक चालली आहे, त्यांच्यावरील अन्याय- अत्याचारांची परिसीमा गाठली जात आहे, त्यांचा धर्म संकटात सापडला आहे या प्रकारचा छळ-गंड व भय-गंड स्वातंत्र्यापूर्वी अभिजनवर्गीय राजकारण्यांनी बुद्ध्या रुजविण्याचा प्रयत्न केला व त्यात त्यांना यश आले. प्रा. बेन्नूर यांना हे अमान्य नसावे असे म्हणावयास जागा आहे. यातून जी मानसिकता तयार झाली ती सार्वत्रिक व सर्व थरांमध्ये आढळते ही गोष्ट मात्र ते मोकळेपणाने स्वीकारत नाहीत.

मुस्लिम द्वेषावर वा मुसलमानांवरील अविश्वासावर, संशयावर आधारलेला हिंदुराष्ट्रवाद हा मुसलमानांच्या अलगतावादी, राष्ट्रवादी, धर्मवादी राजकारणाला प्रतिक्रिया म्हणून निर्माण झाला, हे म्हणणे जेवढे वास्तवाला सोडून आहे तेवढेच, मुस्लिम मानसिकता व अलगतावादी राजकारण हे प्रतिक्रियास्वरूप आहे हे म्हणणेही. दोहोंची स्वतंत्रपणे जोपासना केली गेली, व ती करणे सोपे जावे म्हणून परस्परांविषयी समज-गैरसमज बुद्ध्या निर्माणही केले गेले. ते निर्माण करता यावेत यासाठी मिळतील ते आधार, 'बुडत्याला काडीचा आधार' या न्यायाने, वापरले गेले. खोलवर रुजलेल्या मानसिकतेने व अलगतावादी राजकारणाने निर्माण झालेल्या समस्यांची सोडवणूक, या कारणाने, दुसऱ्याला दोष देऊन होणारी नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात सामान्य मुसलमानांच्या ठायीही ही जी मानसिकता रुजली तिच्यापासून स्वातंत्र्योत्तर काळात त्यांची सोडवणूक झाली नाही. वास्तविक स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जवळपास किमान चाळीस वर्षे तरी येथील राजकारणावर हिंदुराष्ट्रवादी पक्ष, संघटना वा चळवळी यांचा, वरचष्मा तर नव्हताच, पण मोठा प्रभावही नव्हता. असे असताना याच मानसिकतेत मुस्लिम समाज रुतलेला का राहिला? प्रौढ मताधिकारावर उभारलेली लोकशाही राज्यव्यवस्था प्रस्थापित झाल्यावरही सामान्य मुसलमान समाज राजकीय प्रक्रियेत सहभागी झाल्यावरही, ही मानसिकता टिकून का राहिली? किंबहुना ती अधिक दृढ व कडवी का झाली? ती जोपासणाऱ्या राजकारण्यांचा वा धर्मपीठांचा चोख प्रतिवाद करण्यात यश का आले नाही? या मुद्द्यांचे समाधानकारक विश्लेषण प्रा. बेन्नूर यांनी केलेले नाही.

हाच मुद्दा थोडा वेगळ्या अंगानेही उपस्थित करता येईल. हिंदुराष्ट्रवादी विचारव्यूह, त्या व्यूहामधून मुस्लिम

समाजाविषयी पसरविले जाणारे ग्रह हे जास्त लोकांना बरोबर का वाटत चालले आहेत? कालपरवापर्यंत हिंदुत्ववाद्यांविषयी ज्यांना दुरावा व संशय वाटत होता तेही त्यांच्या बाजूला का झुकत आहेत? 'बहुजनसमाजा'तील एक मोठा भाग हिंदुत्ववादी भूमिका का अंगिकारत आहे?

- ४ -

मुसलमानच याला मुख्यतः जबाबदार आहेत, असे कळत वा नकळत सुचविणारी जातीयवादी राजकारणाची मीमांसा प्रस्तुत लेखकाला योग्य वाटत नाही. प्रा. अ. भि. शहा, प्रा. नरहर कुरुंदकर, व श्री. हमीद दलवाई यांच्या मांडण्यांची टीकाटिप्पणी त्याने विस्ताराने केली आहे.* प्रा. बेन्नूर यांची मीमांसा तेवढीच सदोष आहे. द्विराष्ट्रवादी-जातीयवादी राजकारणाची जबाबदारी ते दोघांमध्ये विभागतात. अत्यल्पसंख्यक वरिष्ठवर्णीय वर्गीय मुस्लिम अभिजनवर्गाचे व राजकारणी मूलतत्त्ववादी मुल्ला-मौलवींचे ते स्वार्थी, हितसंबंधी राजकारण आहे असे ते अंशतः स्पष्टीकरण देतात. अंशतः ते आणखी एक प्रकारचे स्पष्टीकरण देतात. मुसलमानांमध्ये जर द्विराष्ट्रवादी जातीयवादी मानसिकता रुजली असेल तर त्याला येथील हिंदुत्ववादी शक्तीच जवाबदार आहेत असे ते म्हणतात. स्वातंत्र्यपूर्वकाळी सावरकरांच्या नेतृत्वाखालील हिंदुमहासभा या संघटनेच्या तुलनेने राष्ट्रसभा कितीतरी पटींनी हिंदूंची प्रातिनिधिक राजकीय संघटना होती. त्या काळासाठी हे स्पष्टीकरण कसे लागू पडते, हे त्यांच्या लेखनातून स्पष्ट होत नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळाच्या संदर्भात, दीर्घकाळ काँग्रेस पक्षच केंद्रात व राज्यांमध्ये सत्तेवर होता. तरीपण प्रा. बेन्नूर यांच्या लेखनाचा रोख असा की, येथील शासन-प्रशासन हे हिंदू अभिजनवर्गाच्या हाती, म्हणजे उच्चवर्णीय ब्राह्मणी प्रभुत्वाखाली, होते; त्यामुळे मुसलमान समाजाला सतत विषम वागणूक दिली गेली, न्याय दिला गेला नाही, दडपणूक होत गेली, हिंसाचाराचा बळी ठरत असतानाही हिंदू पक्षालाच झुकते माप मिळत गेले, आणि म्हणून त्यांच्या ठायी आढळणाऱ्या मानसिकतेसाठी येथील शासन-प्रशासन, व ब्राह्मणी धार्मिक-सांस्कृतिक वर्चस्वाखालील हिंदू समाज (त्यातील उच्चवर्णीय वर्गीय अभिजन विशेषतः) जबाबदार आहे.

** अनुक्रमे, समाज प्रबोधन पत्रिका (दिवाळी अंक, १९९३), आजचा चार्वाक (दिवाळी अंक, १९९३) व उगवाई (दिवाळी अंक, १९९३) या नियतकालिकांमध्ये प्रसिद्ध झालेले लेख पहावेत.*

अन्याय, अत्याचार, शोषण, दडपणूक करण्यासाठी मुसलमान समाजाला येथील हिंदू शासनाने व समाजाने लक्ष्य बनविले आहे असा प्रचार करून एक छळ-गंड/भय-गंड १९४७ पूर्वी मुस्लिम लीगने बुद्ध्या उत्पन्न केला होता. स्वतंत्र भारतातले शासन व समाज हा उच्चवर्णीय वर्गीय हिंदू अभिजनांच्या प्रभुत्वाखाली आहे; हा ब्राह्मणी मानसिकतेत मुरलेला अभिजनवर्ग बहुजनसमाजविरोधी आहे, आणि या बहुजनसमाजविरोधाचा एक भाग म्हणून तो सामान्य मुसलमानां विरुद्धही आहे; या सामान्य मुसलमानांच्या मानसिकतेबद्दल व वर्तनाबद्दल खोटेनाटे समज पसरवून बहुजनसमाजीय हिंदूंना त्यांच्या बहुजनसमाजीय मुसलमान वांधवांकडे शत्रू म्हणून पाहावयास शिकवून फूट पाडण्याचे हे ब्राह्मणी जातीयवादी-अभिजनवादी कारस्थान आहे, अशा आशयाचे विश्लेषण प्रा. बेन्नूर सादर करतात. हे छळ-गंड व भय-गंड निर्माण करणेच नव्हे का? ही भूमिका घेऊन ब्राह्मणेतर विशेषतः ओबीसी-बीसी हिंदू, नवबौद्ध व

कनिष्ठजातीय-वर्गीय मुसलमान यांची एक डावी, पुरोगामी, सेक्युलर एकजूट आपण घडवून आणू शकू व तीमधून परिवर्तनवादी प्रचंड शक्ती निर्माण करू शकू अशी त्यांची धारणा दिसते. ही धारणा प्रामाणिक आहे हे निःसंशय. पण ती, दुर्दैवाने, भ्रामक व घातक आहे. ते ज्या 'बळीचे बकरे' ठरविण्याच्या ('स्केपगोटिझम') प्रवृत्तीचा निषेध करतात तीच प्रवृत्ती ते स्वतः ही प्रकट करतात असे म्हटले पाहिजे.

भ्रामक व घातक का आहे याचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे थोडक्यात करता येईल. वर्गीय व जातीय दर्जा व ऐहिक स्थिती समान असली की एकजूट निर्माण होते हा आपला अनुभव नाही. धर्मनिष्ठा, धार्मिक अस्मिता आणि परधर्मीय/परजातीय यांच्याबद्दलचे ग्रह-पूर्वग्रह यांनी पडणाऱ्या भेदरेषा तशाच राहतात. त्या क्रियाशील व स्फोटक बनण्यास काही प्रकारचे निमित्त पुरते. ज्यांना आपण उच्चवर्णीय व उच्चवर्गीय म्हणतो त्यांचे त्यांच्याच धर्माच्या व जातजमातींच्या कनिष्ठवर्णीय व कनिष्ठवर्गीयांशी हितसंबंधी संघटन असते. त्याच वेळी, हितसंबंधांच्या पलीकडचे अनुबंधही आहेत. आधी जनसंघ, व आता भाजप यांच्यावर, संघपरिवारावर या सर्व संघटना ब्राह्मणी, उच्चवर्णीय आहेत अशी टीका वर्षानुवर्षे सतत केली जात असूनही, एकेकाळी 'बहुजनसमाजा'त समाविष्ट जातींमध्ये, पूर्वास्पृश्य व आदिवासींमध्येही आपला विस्तार करण्यात त्यांना यश आले आहे. आज ख्रिश्चन, मुस्लिम असलेले समूह मुळात हिंदू समाजातल्या मागास जाती व पूर्वास्पृश्यांमधूनच आलेले आहेत हे खरे. पण म्हणून ते आपले ख्रिश्चनपण, मुस्लिमपण क्षुल्लक महत्त्वाचे मानणार आहेत का? विशिष्ट कारणांनी व प्रसंगी राजकीय वा आर्थिक हितसंबंधांपोटी ते ओबीसी-बीसी या नात्याने आघाडी करतीलही. तो लोकशाही राजकारणाचा भागच आहे. पण ही तात्पुरती हातमिळवणी राहते. भ्रामक का म्हटलेय ते आता स्पष्ट होईल.

घातक का? छळ व भयगंड जोपासण्यामधूनच, आणि स्वतःच्या दुरवस्थेला हिंदू जबावदार आहेत व हिंदूंच्या हाती सत्ता असेतोवर ते आपणास डोके वर काढू देणार नाहीत हा प्रचार करूनच अलगतावादी भूमिकेवर मुसलमानांना स्वातंत्र्यापूर्वी संघटित व प्रक्षुब्ध केले गेले. एक विशिष्ट मानसिकता रुजविली गेली. त्या वेळी तो युक्तिवाद मुख्यत्वेकरून राष्ट्रसभेविरुद्ध करण्यात आला. आज तो आरोप 'संघपरिवार', काही प्रमाणात काँग्रेस पक्षावर, सरसकट प्रशासनयंत्रणेवर, व्यापारी-उद्योगपतींवर केला जात आहे. जी मुस्लिम मानसिकता दूर करण्याचे खरे तर प्रा. बेन्नूर यांचेही उद्दिष्ट आहे त्या उद्दिष्टाचा पराभव निश्चित करणारा हा युक्तिवाद आहे ही गोष्ट त्यांच्या ध्यानात येत नाही. ज्यांना ते मुसलमान समाजातील उच्चवर्णीय वर्गीय अभिजन, मूलतत्त्ववादी, धर्मवादी मुल्ला-मौलवी म्हणतात त्यांचे राजकारण अधिक बळकट व अभेद्य होण्यात याचा परिणाम होईल. आणि तसे घडले की, हिंदुराष्ट्रवादी शक्तीही जोर करतील. त्यांना समाजात व्यापक पाठिंबा मिळविणे सोपे जाईल.

प्रा. बेन्नूर यांना असे घडावयास नको आहे. मुसलमान समाजाने, विशेषतः जनसामान्य मुसलमानांनी पुरोगामी, समाजवादी व सेक्युलर राजकारण-समाजकारण इतरांसह करावे यासाठी त्यांची धडपड आहे. मुसलमानांनी त्यांची प्रादेशिक व भारतीय अस्मिता व वारसा अभिमानाने व मनःपूर्वकतेने जोपासावा असे त्यांना वाटते. या गोष्टी साध्य व्हायच्या असतील तर या भ्रामक व घातक युक्तिवादाचा त्यांनी त्याग करणे श्रेयस्कर व आवश्यक ठरते.

द्विराष्ट्रवादी मुस्लिम मानसिकता व हिंदुराष्ट्रवादी हिंदू मानसिकता परस्परांवर आघात करीत असल्या तरी, त्या आघातामुळे त्यांना अंशतः आशयाकार प्राप्त होत असला तरी, त्यांची बांधणी व जोपासना स्वतंत्र रीत्या, समांतर स्वरूपात केली गेली आहे; ती कोणीही, कोणत्याही हेतूंनी केलेली असो, ती जनसामान्यांमध्येही दृढपणे रुजली आहे, या दोन गोष्टी ओळखणे जरुरीचे आहे. या दोन जमातींच्या परस्परसंबंधांना एक प्रदीर्घ इतिहास आहे, आणि त्यात पाळेमुळे असलेले ताणतणावाचे, कलहाचे, दुराव्याचे मुद्दे उपस्थित आहेत. या इतिहासाने जे मानस उभय जमातींतल्या लोकांचे घडविले आहे त्याचा आधार घेऊन ब्रिटिशांची राजवट प्रस्थापित झाल्यानंतरच्या काळात अलगतावादी मानसिकतांची बांधणी व जोपासता केली गेली आहे, ही गोष्टही ध्यानात ठेवावयास हवी.

प्रा. अ. भि. शहा, प्रा. कुरुंदकर, श्री. हमीद दलवाई यांची संभावना प्रा. बेन्नूर यांनी 'स्वतःला उदारमतवादी व सेक्युलरवादी म्हणविणारे तथाकथित विचारवंत' या शब्दांत केली आहे. असा अधिक्षेप करून प्रा. बेन्नूर त्यांचे कार्य व विचार बाद करू शकणार नाहीत. हे तिघेही पढिक पुस्तकी पंडित नव्हते. इलियट, डाऊसन आणि जेम्स मिल यांसारख्या साम्राज्यवादी इतिहासकारांना अनुसरून वा ख्रिस्ती मिशनरी लेखक व इतिहासकार यांचे अंधानुकरण करून या तिघांनी मुस्लिम धर्मवादी/जातीयवादी राजकारणाची मीमांसा केली हे पटणारे नाही. 'संघवाल्यांचा जहाल हिंदुत्ववाद आणि या उदारमतवाद्यांचा छुपा किंवा मवाळ हिंदुत्ववाद एवढाच फरक आहे. या दोन्ही गटांवर ब्राह्मणी विचारपरंपरेचा पूर्ण प्रभाव दिसून येतो,' इति बेन्नूर. प्रा. बेन्नूर असा निंदानालस्तीचा मार्ग का म्हणून अवलंबतात? असे बेछूट आरोप करण्यातून समस्येची सोडवणूक व्हायला कोणतीच मदत होत नाही. उलट ज्या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करावयास हवे तिकडे त्यांचे दुर्लक्ष होते. हिंदुत्ववादी, 'तथाकथित, स्वतःला उदारमतवादी/समाजवादी म्हणविणारे विचारवंत', व ब्राह्मणी विचारपरंपरा यांना सगळ्या गोष्टींसाठी अपराधी जाहीर केल्याने हिंदू-मुस्लिम ऐक्य प्रस्थापित होईल असा भ्रम प्रा. बेन्नूर वाळगत असतील तर ते एका भूलभुलैय्यात रमणे पसंत करीत आहेत असे मोठ्या खेदाने म्हणावे लागते.

द्विराष्ट्रवादी मुस्लिम मानसिकता आणि हिंदुराष्ट्रवादी हिंदू मानसिकता, या दोन्ही मानसिकतांचे भूत ज्यांच्या मानगुटीवर स्वार झालेले नाही त्यांनी एकाच वेळी या दोन्ही मानसिकतांचा प्रतिवाद करण्याचे आव्हान झेलावयाची जरुरी आहे. पहिली गरज अशी की, हिंदू असे आहेत म्हणून आम्ही असे आहोत, वा मुसलमान असे आहेत म्हणून आम्ही असे आहोत, हे युक्तिवाद नाकारावयाचे. दोन्ही मानसिकतांमधील भ्रामक, घातक घटकांना सरळ हात घालावयाचा, ही दुसरी गरज. तिसरी गरज, स्वतःच्या मानसिकतेत बदल, सुधारणा आवश्यक व इष्ट असेल तर ती सुधारणा करण्यास, बदलण्यास दुसरा बदलण्याची वाट न पाहणे, व तशी शर्त न घालणे, ही होय.

उदाहरणार्थ, भाषेचा मुद्दा घ्या. उर्दू भाषा ही केवळ मुसलमानांची भाषा तर नाहीच; ती भारतभरच्या सर्व मुसलमानांची पण भाषा नाही. पण 'आमची भाषा उर्दू कारण आम्ही मुसलमान' हा मुस्लिम मानसिकतेचा घटक बनविला गेला. हा भ्रम आहे, व तो बाळगणे अहितकारक व घातक आहे, हे जाणून महाराष्ट्रातील मुस्लिमांनी आपली भाषा मराठी, दखनी, कोंकणी - जी काही असेल ती - आहे म्हणून सांगायचे. धर्म वेगळे झाले असले तरी आपण एकाच बृहत् भारतीय

(उपखंडीय) समाजाचे घटक आहोत; इतिहास - परंपरा व संस्कृती यात आपण वाटेकरी आहोत, तो आपला समाईक वारसा आहे; तेव्हा, हे दोन समाज म्हणजे दोन भिन्न राष्ट्रसमूह असून ते एका राष्ट्रसत्तेखाली एकत्र राहू शकत नाहीत, ही भूमिकाच चूक होती. पण ती मानसिकतेचा घटक बनविली गेली. मानसिकतेतला हा घटक काढून टाकावयाचा म्हणजे, आधी, तो होता व त्याआधारेच फाळणीचे राजकारण यशस्वी केले गेले, हे स्वतःशी स्वीकारावयाचे. या असल्या भूमिकेमधूनच आजही राजकारण व राजकारणी धर्मकारण खेळले जात आहे; ते खेळण्यासाठी आपल्या मानसिकतेचा वापर करून घेतला जात आहे हे ओळखून धर्म, जात, जमात यांच्या आधारे 'अल्पसंख्यक पृथगात्म लोकसमूह' विरुद्ध 'बहुसंख्यक (सवर्ण) हिंदू लोकसमूह' याप्रकारे होत असलेल्या मांडणीला व राजकारणाला धिक्कारणे - असे तपशील स्पष्ट करीत जाता येईल.*

** हिंदुत्ववादी हिंदू मानसिकतेच्या संदर्भातही असा वस्तुपाठ करता येईल. करण्याची गरजही आहेच. प्रस्तुत लेखकाचा तसा मानस आहेही.*

- ५ -

मुस्लिम अलगतावादी, द्विराष्ट्रवादी राजकारणाच्या व मुस्लिम मानसिकतेच्या संदर्भात इस्लाम धर्माचे स्वरूप हा एक वादाचा नाजूक व स्फोटक भाग बनला आहे. हे अस्वाभाविक नाही. कारण 'इस्लाम खतरे में है' हा नारा देऊन एके काळी मुस्लिम मानसिकता हेतुतः घडविली गेली. समान नागरी कायद्याला विरोध करीत असताना इस्लाम परिपूर्ण असल्याबद्दलचा दावा आग्रहाने केला जातो ही आपल्या अनुभवाची गोष्ट आहे. प्रा. बेन्नूर यांना डावी, पुरोगामी व इहवादी राज्यसत्ता भारतात प्रस्थापित व्हावयास, व तिच्याशी मुसलमानांची निष्ठा दृढ व्हावयास हवी आहे. इस्लाम सर्व बाबतीत परिपूर्ण व अपरिवर्तनीय आहे ही भूमिका अंगिकारल्यास यात अनुल्लंघ्य अडचण उत्पन्न होणार हे स्पष्ट दिसते. शहाबानो प्रकरणाने ही गोष्ट फार उघड करून दाखविली आहे.

आता, इस्लाम हा मुळातच स्वभावतः, कट्टर, आक्रमक, असहिष्णू व हिंस्र धर्म आहे असे प्रतिपादन केले जाते ही वस्तुस्थिती आहे. प्रा. शहा, श्री. हमीद दलवाई. प्रा. कुरुंदकर यांच्या लेखन-भाषणामधूनही दुर्दैवाने, असा समज पसरण्यास हातभार लागला. या कारणाने हिंदुराष्ट्रवाद्यांना त्यांचे विश्लेषण या अंगाने फार उपयोगी वाटे. धर्मपरायण, भाविक व्यक्ती सेक्युलर राज्यसत्तेशी खऱ्या अर्थाने एकनिष्ठ राहू शकत नाही: राहावयाचे असेल तर घराच्या उंबरठ्याच्या आत हवी त्या दैवताची हव्या त्या प्रकारे उपासना करण्यापुरती धर्मपरायणता मर्यादित ठेवावी; जीवनाचे उर्वरित सर्व क्षेत्र हे राज्यसत्तेच्या सेक्युलर नियमनाखाली आणावयास पाठिंबा द्यावा, अशी आग्रही मांडणी पण आधुनिक, पुरोगामी व इहवादी विचारवंत, पक्ष, संघटना, चळवळी करीत आल्या आहेत. तर, सेक्युलर राज्यव्यवस्था व धर्मनिष्ठ वैयक्तिक व समूह जीवन यात सुसंवाद असू शकतो अशी प्रा. बेन्नूर यांची भूमिका आहे. पण असा सुसंवाद प्रस्थापित होणार की नाही हे त्या त्या धर्मावरही अवलंबून आहे असे त्यांचे म्हणणे. चातुर्वर्ण्य, कर्मविपाक, पुनर्जन्म इत्यादी गोष्टी गाभ्याशी असणारा हिंदुधर्म हा कधीच सुसंवादी ठरू शकणार नाही असे त्यांचे मत दिसते. तर इस्लाम हा मुळात समताधिष्ठित, उदार व विवेकनिष्ठ धर्म असल्याने तो खऱ्या व योग्य स्वरूपात धारण केला तर तो एक सेक्युलर

धर्मच आहे असे म्हणता येईल, असा युक्तिवाद त्यांच्या मांडणीत गर्भित आहे. हिंदुधर्माविषयीचा मुद्दा आपण तूर्त वाजूला ठेवूया. इस्लामच्या शिकवणीत प्रसंगोपात्त हिंसा, बळजोरी वर्ज्य नाही; पण, प्रधान आशय शांती व बंधुभाव प्रस्थापनेचा आहे, हे म्हणणे योग्य असले तरी, ही गोष्टही खरी की, इस्लामचा स्वीकार केल्यावर जी ऊर्जा काही समूहांमध्ये उत्पन्न झाली तिच्या भरात, इस्लामचा प्रसार तलवारीच्या जोरावर आक्रमकपणे केला गेला. हा इतिहास नाकारता येणार नाही. त्या उत्साही आक्रमकपणाचा भाग म्हणून 'रानटी' धर्मांचा, विशेषतः मूर्ति- पूजेसारख्या 'अंध' रिवाजांचा उच्छेद करण्यात एक हिंस्रता, असहिष्णुता प्रकट झाली ही गोष्टही इतिहासाचा भाग आहे. पण इस्लामच्या शिकवणुकीच्या गाभ्याशी या गोष्टी नाहीत हे म्हणणे यथार्थ आहे.

त्याच वेळी, प्रा. बेन्नूर यांना ही गोष्टही मान्य व्हावी की, धर्मगुरू व राजे यांची हातमिळवणी होते तेव्हा, परस्परांची पुष्टी करण्यात धर्माला बहुतेक वेळा कडवे, असहिष्णु, संकुचित रूप प्राप्त होते. तसेच, कालांतराने प्रत्येक धर्मामध्ये एक धर्मशास्त्र (थिऑलॉजी) आकारास येते, आणि मग धर्म जखडबंद होतो; शास्त्री - पंडित व धर्मगुरू यांची त्यावर पकड जमते. मग ग्रंथप्रामाण्य, शव्दप्रामाण्य प्रस्थापित केले जाते. अधिकृत व एकमेव अर्थ कोणता व तो कोण सांगणार ते ठरविले जाते. स्वधर्मातील 'पाखंडी' व्यक्ती, संप्रदाय, विचारधारा यांना निपटून काढले जाते. इस्लामचाही याला अपवाद नाही, हे प्रा. बेन्नूर मान्य करतील.

भारताच्या 'मध्ययुगा'त मुसलमानी राजवटींचे प्रभुत्व एकीकडे भारतभर प्रस्थापित होत गेले तसे येथे इस्लाम अंतर्गतच एक द्वंद्व उपस्थित झाले. इस्लाम व येथील हिंदू धर्म (व तत्त्वचिंतन) यांच्यात अटळपणे परस्पर आघात - प्रत्याघात, तसेच देवाण-घेवाण सुरू झाली. ही अनेक पातळ्यांवरील घडामोड होती. याचा बराच ऊहापोह प्रा. बेन्नूर यांनी केला आहे. सुफी संतांच्या द्वारे इस्लामचे एक वेगळे रूप येथील जनसामान्यांपुढे आले, व इस्लामच्या या रूपाला विधायक प्रतिसादही मिळाला. राज्यकर्त्यांसोबत आलेल्या इस्लामचे आक्रमक, हिंस्र, असहिष्णू रूपही हिंदू जनतेने अनुभवले. कालांतराने अनेक मुस्लिम राजे, अमीर-उमराव हेच स्वतः कडवे, पोथीनिष्ठ मुस्लिम राहिले नाहीत. येथील विभिन्न दर्शनांनी प्रभावित झालेल्या व्यक्तींनी धर्मांच्या 'संगमा'ची एक प्रक्रिया सुरू केली. अकबर बादशहा हे या प्रवृत्तीचे उत्कृष्ट प्रतीक मानता येईल. इकडे धर्मांतरित मुसलमान आपली पूर्वाश्रमीची संस्कृती, रीतिरिवाज, जातपात, आणखी बरेच काही घेऊनच मुस्लिम झाल्याने याही पातळीवर येथील इस्लाम हा कट्टर, मूलतत्त्ववादी, धर्मनिष्ठ पंडित, धर्मगुरू यांच्या दृष्टीने पार भ्रष्ट होऊन गेला. आपण असे म्हणूया की, येथे इस्लामलाही अधिक समावेशक, सहिष्णू व मोकळे व लवचिक रूप प्राप्त झाले. याला प्रतिक्रियाही तीव्र उमटणे अटळ होते. यातून एक द्वंद्व उभे राहिले. इस्लामला एक कट्टर, संकुचित, विशुद्ध मूलतत्त्ववादी रूप पुनरपि प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न राज्यसत्तेच्या आश्रयाने होत राहिला. औरंगजेब या प्रवृत्तीचे प्रतीक मानता येईल.

पाकिस्ताननिर्मितीच्या अलगतावादी राजकारणाची बांधणी धर्मनिष्ठेभोवती करण्याच्या ओघात धर्मनिष्ठा जास्त कट्टर, संकुचित, आग्रही व आक्रमक बनविली गेली. मुस्लिम मानसिकतेचा ती एक घटक बनली. प्रा. बेन्नूरांना हे मान्य आहेच. शब्दप्रामाण्य, ग्रंथप्रामाण्य अधिक भक्कमपणे रुजवले गेले. कुराण परिपूर्ण व अपरिवर्तनीय आहे, सारासारविवेक

करून त्यातला काही भाग त्याज्य मानता येत नाही ही भूमिका घेतली गेली. इस्लामचे हे कट्टर, संकुचित, अनुदार रूप भारतात आजच्या घडीला राजकारणात व सार्वजनिक जीवनात प्रभुत्वपदी आहे. प्रा. बेन्नूरांसारख्यांचा हे रूप टिकवून धरणाऱ्या, जोपासणाऱ्या मंडळींशी संघर्ष चालू आहे.

बंधुभाव, समता व शांती प्रस्थापित करण्याचे कंकण बांधलेल्या, धर्माच्या नावे माजविलेले दैवतांचे, कर्मकांडाचे अवडंवर फेकून देणाऱ्या, तारतम्य व विवेक या आधारे समोर येणारे प्रश्न सोडवू पाहणाऱ्या उदार, समावेशक व मोकळा या रूपातल्या इस्लामचे प्रभुत्व येथील मुसलमान समाजात प्रस्थापित करणे हे मुस्लिम मानसिकतेच्या क्रांतिकारक परिवर्तनाचे अत्यंत महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. शहा कुरुंदकर- दलवाई (व त्यांचे मुस्लिम सत्यशोधक अनुयायी) यांच्यावर वेडेवाकडे आरोप करून ही गोष्ट साधणार आहे असे प्रा. बेन्नूर यांना वाटते का? की हिंदुत्ववाद्यांना इस्लामच्या आजच्या वरचढ रूपासाठी जबावदार धरल्याने त्या रूपाची पकड ढिली होणार आहे?

या लढाईतले कळीचे मुद्दे तीन आहेत. ते असे :

१. कुराण व इतर धर्मग्रंथ व धर्मशास्त्राचे ग्रंथ यांचा अर्थ लावण्याचा अधिकार धर्मगुरू वा धर्मपीठे वा धर्मशास्त्री यांचा नाही. तो प्रत्येक मुसलमानाला जन्मसिद्ध प्राप्त अधिकार आहे.

२. कुराण व अन्य धर्मग्रंथ हे परिपूर्ण वा अपरिवर्तनीय आहेत ही अखेरीस श्रद्धा आहे. ग्रंथात जे म्हटले आहे ते जर सदसद्विवेकाला सोडून असले तर, ग्रंथ असे सांगतो, वा धर्मशास्त्री व धर्मगुरू वचनांचा अमूक अमूक अर्थ एकमताने लावतात, असे सिद्ध केले तरी, ग्रंथ व शब्दप्रामाण्य नाकारले पाहिजे. याचा अर्थ, पैगंबरसाहेबांना अल्लाहकडून संदेश/आदेश येत हे श्रद्धेने स्वीकारले तरी, त्यांचे शब्दबद्ध वा ग्रंथवद्ध रूप, नंतरच्या काळात दिले गेले असल्याने, ते सदोष असू शकते, ही भूमिका घ्यायची. तसेच, सर्व स्थल-काल-परिस्थितीला लागू पडतील असे सर्व आदेश अल्लाहने पैगंबर साहेबांना त्यांच्या काळात एकदाचे देऊन टाकले आहेत, हे विवेकाच्या कसोटीवर टिकणारे नाही; सबब, परिपूर्णतेचा दावा करणे अल्लाह व पैगंबर दोघांनाही न्याय देणारे नाही, अशी भूमिका घ्यावयाची.

३. हिंदू धर्म, संस्कृती व परंपरा यांच्याशी आदान-प्रदान होत इस्लामला भारतात जे वैशिष्ट्यपूर्ण रूप प्राप्त झाले होते ती स्वागतार्ह घडामोड होती. या प्रक्रियेमुळे दोन्ही धर्म आपापल्या ठिकाणी अधिक उन्नत समावेशक व उदार बनत होते. ही प्रक्रिया पुढे चालू राहणे श्रेयस्कर आहे.

शास्त्रीपंडित व धर्मगुरू यांच्या मक्तेदारीविरुद्ध असगर अली इंजिनियर यांच्या हातात हात घालून प्रा. बेन्नूर आवाज उठवीत आहेत. पहिला मुद्दा त्यांनी समाधानकारकपणे हाताळला आहे असे म्हणूया. दुसरा मुद्दा ते योग्य रीत्या हाताळत आहेत असे मात्र वाटत नाही. शास्त्रांचे धर्मग्रंथांचे प्रामाण्य मानावयाचे, वेगळा शास्त्रार्थ करावयाचा पण त्याला ग्रंथांत प्रामाण्य व आधार हुडकावयाचा ही नीती हिंदू सुधारकांनी एकोणिसाव्या शतकात राबविण्याचा प्रामाणिक व गंभीर प्रयत्न केला. पण, न्या. रानडे, डॉ. भांडारकर यांच्यासारखे विद्वान या पक्षाचे असतानाही, एकंदरीने,

ही नीती अंगलट आली असेच म्हणावे लागते. श्रुतिस्मृतींविषयी कोणास श्रद्धा बाळगावयाची त्याने बाळगावी. आदर सर्वांनीच प्रकट करावा, पण अंतिमतः प्रामाण्य मानू नये, हाच तोडगा अस्पृश्यतेच्या मुद्द्यावर अखेरीस महात्मा गांधींना काढावा लागला. एका मर्यादेपर्यंतच कुराण व अन्य धर्मग्रंथांतील वचनांचा अर्थ लावताना लवचिक राहता येते, स्वातंत्र्य घेता येते. कुराणासंबंधी प्रा. बेन्नूर म्हणतात, “कुराणात तत्त्वे, सूत्रे, तत्कालीन रूढी, परंपरा, घटना आणि आदेश यांची उलटसुलट, सरमिसळ झालेली आहे. मुळात प्रत्येक 'आयत' ही पैगंबरसाहेबांच्या जीवनात तत्त्वाच्या स्वरूपात आलेली नाही, तर एखादा प्रसंग घडला किंवा एखादी समस्या निर्माण झाली आणि त्या संदर्भात पैगंबर-साहेबांसमोर आले असताना साक्षात्काराच्या स्वरूपात त्यांना जे आदेश किंवा सूचना मिळाल्या त्या सर्वांचे संकलन म्हणजे कुराण शरीफ आहे... आणि म्हणून एखादा 'सुरा' किंवा 'आयत' यांचा संदर्भ न पाहता, ते कुराणातील सर्वसमावेशक वचन म्हणून मांडल्यास घोटाळे निर्माण होतात." पैगंबरसाहेबांना अल्लाहकडून आदेश/सूचना प्राप्त होत या श्रद्धेचा पूर्ण आदर करीत, त्याचे सत्यत्व न नाकारताही संदर्भ, स्थलकाल परिस्थिती बदलली असल्याने कुराणशरीफमधील अमुक एवढा भाग आज प्रमाण मानू नये; जेथे सदसद्विवेक व मानवीय मूल्ये यांच्या विरोधी वचने वा त्यांचे अर्थ जात असतील तर ती वचने अमान्य करावीत, अशी सरळ भूमिका प्रा. बेन्नूर यांनी घ्यायला हवी. या प्रकारची गोष्ट आचार्य विनोबा भावे यांनी केली आहे. स्वतंत्रपणे असगर अली इंजिनियर, प्रा. बेन्नूर वगैरेंनी तसे करणे जरुरीचे आहे.

तिसऱ्या मुद्द्यावद्दल प्रा. बेन्नूर संदिग्ध आहेत का, असे मनात येते. हिंदू धर्म व व्यवहार यांची सुधारणा करू पाहणाऱ्यांनी हिंदू धर्माचे अमुक एक रूप हिणकस, ओंगळ, भ्रष्ट आहे असे म्हटले. ते रूप अव्हेरले. आणि आपापल्या मते एका ना एका उन्नत रूपाचा पुरस्कार केला. त्यासाठी परंपरेचा आधार घेतला. आर्यसमाजाने वेदांचा आधार घेतला. ब्राह्मो समाजाने उपनिषदांतील तत्त्वचिंतनाचा आधार घेतला. प्रार्थनासमाजाने संतप्रणीत भागवतधर्म स्वीकारला, विवेकानंदांनी वेदान्ताचा आधार घेतला वगैरे. आपले आपले एक सुधारित कर्मकांडही त्यांनी तयार केले. याशिवाय हिंदूंमध्ये 'सनातनी सुधारक' असाही एक प्रकार आढळून येतो. प्राज्ञपाठशाळेचे संस्थापक ब्रह्मीभूत केवलानंद सरस्वती (पूर्वाश्रमीचे नारायणशास्त्री मराठे) यांनी इतर काही विद्वतजनांसोबत 'धर्मनिर्णयमंडळ' स्थापन करून सुधारणेचे जे कार्य केले, 'धर्मकोशा'ची जी संकल्पना व रचना केली तिच्या मागची भूमिका 'सनातनी सुधारका'ची होती असे म्हणता येते. प्रा. बेन्नूर व त्यांचे सहकारी यांनी 'सनातनी सुधारकां'ची भूमिका पार पाडावयाचे ठरविले तर त्यात आक्षेपार्ह काही नाही; उलटपक्षी, ती काळाची गरज आहे. मात्र ती पार पाडण्यासाठी त्यांना 'धर्मनिर्णयमंडळा'सारखे एक मंडळ स्थापन करून नेटाने कार्य करावयास हवे. इस्लामचे उन्नत, उदार व मोकळे रूप, त्याचे आधार स्पष्ट करावे लागतील. त्या आधारे कट्टर, संकुचित व अनुदार रूपातील वेचक बाबी निवडून त्यांच्या संदर्भात पर्यायी भूमिका स्वीकृत करून घेण्याचे काम करावे लागेल. यासाठी त्यांना त्यांचा मोहरा स्व-समाजाकडे प्रामुख्याने वळवावा लागणार आहे. हे काम डाव्या, पुरोगामी, सेक्युलरवादी मंडळींना रुचणारे असणार नाही. या कामात सश्रद्ध, धर्मपरायण विद्वान व धर्मगुरू यांचे सहकार्य मिळवावे लागेल. केवलानंदांच्या रूपाने एक अव्वल दर्जाचे उदाहरण त्यांच्यासमोर आहे.

इतिहासाचा विपर्यास करून मुसलमानांविषयी वैमनस्य, द्वेष उत्पन्न केला जात असल्याचा आरोप प्रा. बेन्नूर यांनी केला आहे. संघपरिवारातील मंडळी जेव्हा इतिहास सांगतात तेव्हा इतिहास सांगण्यामागे त्यांचा एक विशिष्ट हेतू असतो, व तो हेतू साधण्यासाठी इतिहासाचा विपर्यास ते चलाखीने करतात. पुढे जाऊन, राष्ट्रवादी भूमिकेमधून इतिहास सांगणारी हिंदू अभ्यासक मंडळी स्वातंत्र्यपूर्व काळात (व नंतरही) निर्माण झाली, आणि त्यांनी मुसलमान एकजात लीगच्या द्विराष्ट्रवादी राजकारणाच्या पक्षाचे होते, या अर्थाने ते स्वातंत्र्यलढाविरोधी होते, असा समज करून देणारा इतिहास लिहिला आहे, असेही प्रा. बेन्नूर यांनी प्रा. आर. सी. मुजुमदार प्रभृती इतिहासकारांना उद्देशून म्हटले आहे. मध्ययुगातील 'मुसलमानी कालखंडा'चा इतिहासही, बव्हंशी, सर्व मुसलमान राज्ये / सम्राट धर्मांध, जुलमी, जवरीने धर्मांतर करावयास लावणारे, हिंदुद्वेष्टे होते अशा आशयाचा सांगितला जातो असे त्यांनी म्हटले आहे. प्रा. वेन्नूर यांच्या म्हणण्यात तथ्यांश जरूर आहे. पण असे सरसकट आरोप ठेवून ते काही कटू सत्ये स्वीकारण्यापासून स्वतःची सुटका करून घेऊ पाहत आहेत अशी छाप मनावर उमटते.

उदाहरणार्थ, ते लिहितात, “मुळात भारतावर झालेले आक्रमण हे तुर्क, पठाण, मोगल वगैरे टोळ्यांचे होते. या सर्व टोळ्या अत्यंत हिंसक जमाती आणि संस्कृतीच्या प्राथमिक अवस्थेतल्या होत्या. त्यांनी इस्लामचा स्वीकार केलेला होता, तो एक तेथील विशिष्ट ऐतिहासिक परिस्थितीचा परिणाम होता. या सर्व जमातींनी आपल्या राजवटीला जनमान्यता मिळविण्यासाठी इस्लामचे नाव वापरले. त्यांनी आपल्या सत्तापिपासू वृत्तीला इस्लामचे आवरण चढविले होते.” यातही इतिहासाचा विपर्यास नाही का? इस्लामचा स्वीकार हे केवळ काही हेतूंनी पांघरलेले आवरण होते असे म्हणणे सत्याला धरून होईल? इस्लामचा स्वीकार केल्याने अनेक टोळी- जमातींची दृष्टीची क्षितिजे रुंदावली, त्यांच्यात मोठ्या आकांक्षा उत्पन्न झाल्या, त्यांनी स्वप्ने पाहिली आणि या सगळ्यांमधून एक विलक्षण जोश उत्पन्न झाला; त्यांचे कर्तृत्व बहरले. राज्यविस्तार व इस्लामचा प्रसार ही दोन वेगळी उद्दिष्टे म्हणून त्यांनी पाहिलीच नाहीत. संस्कृतीच्या 'प्राथमिक' अवस्थेत असलेल्या जमातींनी या प्रकारचे कर्तृत्व प्रकट केल्याचे इतिहासात एकही उदाहरण नाही. 'क्षितिजे रुंदावण्या'ची प्रक्रिया व एका विशाल व खोल परिमाण असलेल्या धर्मप्रणालीचे प्रवर्तन यांची इतिहासात वारंवार सांगड दिसून येते. अगदी अलीकडील उदाहरण साम्यवादाचे- आहे. मूर्तिभंजन, देवळांची तोडफोड, अंकित झालेल्यांचे जवरीने धर्मांतर या सर्व गोष्टी विध्वंसक, हिंस्र व असहिष्णू खऱ्याच; पण एक प्रचंड सर्जक ऊर्जेच्या स्फोटाच्या नाण्याची ती दुसरी बाजू होती. कोणी हिंदू असला तरी त्याने हे तटस्थपणे समजावून घेतले पाहिजे. धर्मप्रसारासाठी प्रसंगी जोरजबरदस्ती वा शस्त्र यांचा वापर करावयास पैगंबरसाहेबांना प्राप्त झालेल्या 'आदेश/ सूचना' यांची अधिमान्यता (सँक्शन) आहे असे पैगंबरसाहेबांच्या पश्चात कुराणाचे लेखन झाले असे आपण म्हणूया. पण ते झाले. हे हीण मिसळले गेल्यावरचा इस्लाम धर्मच अरबस्थान - बाहेरील लोकांपर्यंत पोचला ही गोष्ट तर खरीच ना? या जमाती हिंदुस्थानवर आक्रमण करण्याइतक्या वलिष्ठ व अभिक्रमशील झाल्या तेव्हा त्या टोळी समाजाच्या अवस्थेपलीकडे पोचल्या होत्या. त्यांना एक जीवितकार्य ('मिशन') प्राप्त झाले होते.

हिंदुस्थानात त्यांनी राज्ये स्थापन केली. येथेच त्यांनी आपले घर केले. त्यांचा एक अभिजनवर्ग आकारास आला. येथील चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेच्या चौकटीत, मुस्लिम 'क्षत्रियांचा एक उपवर्ग निर्माण झाला. ठीक आहे. प्रा. बेन्नूर म्हणतात की, सर्वसामान्य मुसलमान हे मूळचे हिंदू समाजातील तळागाळाचे घटक आहेत. हेही ठीकच आहे. त्यांच्या मते यांचे धर्मांतर 'ब्राह्मणशाहीचा जुलूम आणि चातुर्वर्ण्याची गुलामगिरी यांच्या परिणामामुळे घडले आहे.' तूर्त हे त्यांचे म्हणणे आपण मान्य करू या. त्यांचे पुढील विधान असे : " या सर्वसामान्य मुसलमानांचा भारतावर आक्रमण करणाऱ्या मुस्लिम राज्यकर्त्यांशी कसलाही संबंध नाही. " वाल्या कोळ्याच्या घरच्यांनी त्याच्या वाटमारीशी आमचे काहीच देणेघेणे नाही, असे म्हणणे सोयीचे असेल, पण ते सत्याचा विपर्यास करणारे होते. प्रा. बेन्नूर यांचे विधानही असेच सत्याचा विपर्यास करणारे आहे. वर्ण-वर्गभेद असले तरी तळागाळातील घटक व शिखरस्थ अभिजन यांचे परस्परांशी ऐहिक लागेबांधे असतात. असे अनेकपदरी लागेबांधे नसते तर अभिजनवर्ग आपले राजकारण कसे खेळू शकला असता?

१८८५ ते १९४७ या काळात या देशातील मुसलमान समाज एकंदरीने राष्ट्रसभेच्या पाठीशी नव्हता. या वस्तुस्थितीचे स्पष्टीकरण असे देता येते की, या काळातले एकंदरच सारे राजकारण अभिजनवर्गीयांमधील होते, आणि सर्वसामान्य मुसलमानांचा समाज हा कोणत्याच बाजूने सहभागी नव्हता. याला आधार असा देता येईल की, मताधिकार वरिष्ठ, मालमत्तावान व शिकलेल्या मंडळींपुरताच सीमित होता. प्रा. बेन्नूर या आशयाचा युक्तिवाद करून जनसामान्य मुसलमानांचा बचाव करतात. १८८५ ते १९१५ पर्यंतच्या काळामधील राजकारणाबद्दल कदाचित असे म्हणता येईल. पण याही काळात दंगली व राजकारण यांचा संबंध घनिष्ठ असल्याचे आढळते. दोन्ही बाजूंनी दंगलींमध्ये सहभागी होणारे सामान्यजनच अधिककरून असत ना? दंगल हा त्यांचा आपापसातील वर्गीय लढा होता असे आपण म्हणणार आहोत का? राजकारणी पुढारी, धर्मगुरू, सामान्यजन हे अनेक पदरांनी परस्परांशी बांधलेले तेव्हाही होतेच. १९१५ पुढच्या काळात तर राजकारणासाठी हे संघटन वाढलेच. सामान्य मुसलमान समाज जर पाकिस्ताननिर्मितीच्या द्विराष्ट्रवादी राजकारणात खरोखरी तटस्थ असता तर लीगला १९४६ नंतरचे तिचे 'डायरेक्ट अॅक्शन'चे राजकारण यशस्वीपणे करता आले नसते.

तात्पर्य असे की, इतिहासाचा सोयीस्कर विपर्यास न करण्याचे पथ्य प्रा. वेन्नूर यांनीही पाळलेले नाही. काहीएक व्यापक तत्त्वे व मूल्यदृष्टी यांच्याशी प्रामाणिक राहून, निःपक्षपाती व निर्मम तटस्थतेने इतिहासाचे लेखन होऊ शकते यावरच काहींचा विश्वास नाही. प्रत्येक सांगितला जाणारा इतिहास हा अटळपणे एका राजकीय संघर्षातले पक्षीय हत्यार असतो, अशी पोथीनिष्ठ मार्क्सवादी भूमिका प्रा. बेन्नूर यांची असेल तर मग त्यांना संघपरिवाराकडून इतिहासाचा विपर्यास होतो असे म्हणण्याचा अधिकार उरत नाही. हत्यार म्हणून विपर्यस्त इतिहासाचा जास्त प्रभावी व परिणामकारक हितसंबंधी वापर कोण करून घेऊ शकतो, एवढाच मुद्दा उरतो.

संघपरिवाराची हिंदुराष्ट्रवादी भूमिका देशाच्या दृष्टीने घातक आहे, या भूमिकेची हिंदू लोकमानसावर पकड जमत आहे हे एक संकट आहे असे प्रस्तुत लेखकाचेही ठाम मत आहे. मुसलमान हे परकीय आहेत असे गृहीत धरून मांडणी करण्याचा गंभीर प्रमाद हिंदुत्ववाद्यांकडून घडतो; तसा तो मुस्लिम द्विराष्ट्र- वाद्यांकडूनही घडतो हे प्रा. बेन्नूर यांचे म्हणणे योग्य आहे. भाषा, दैनंदिन रीतिरिवाज, जातपात, संस्कृती-परंपरा या सर्व अंगांनी येथील बहुसंख्य मुसलमान प्रादेशिक, आणि पूर्वीचे हिंदू म्हणजेच एतद्देशीयच आहेत हे विस्ताराने दाखवून देण्याची गरज होतीच. हिंदुत्ववादी हिंदू व द्विराष्ट्रवादी मुस्लिम दोघांसाठीही. येथे प्रा. बेन्नूर यांच्या पुस्तिकेची उपयुक्तता संपते. हिंदुत्ववादी मांडणी स्वीकारणारे हिंदू वा द्विराष्ट्रवादी मांडणी स्वीकारणारे मुस्लिम पुस्तिका वाचून आपापल्या भूमिकांवरच दृढ राहतील हे अधिक संभवते. आपापल्या सोयीचे युक्तिवाद ते यातून उचलतील व वापरतील.

ही खेदाची गोष्ट आहे. कारण प्रा. बेन्नूर हे केवळ परिस्थितीने नव्हे तर अंतःकरणपूर्वक व विचारपूर्वक या मातीचे (मराठी, भारतीय, देशी) आहेत; इस्लामचे उन्नत उदार व सर्वसमावेशक रूप त्यांना अभिप्रेत आहे. असेही म्हणता येईल की, श्री. हमीद दलवाई यांच्या भूमिकेतील, कार्यपद्धतीतील, पवित्र्यातील उणीवा त्यांनी जाणल्या आहेत. ही त्यांची जमेची बाजू आहे. मुस्लिम समाजाचेच नाही तर, भारतीयांचे नेतृत्व अशांच्या हाती जाण्यात देशाचे भले आहे. पण याच्या आड येणारा एक 'पण' देखील आहे. त्यांनी अंगिकारलेल्या भूमिकेतल्या त्रुटी व दोष, अर्धसत्ये यामुळे निर्माण होणारा तो 'पण' आहे. त्याकडे प्रा. बेन्नूर यांचे लक्ष वेधण्यासाठी या लेखनाचा प्रपंच, मित्रत्वाच्या व सहकार्याच्या भावनेतून केला आहे.